Це було давно. Це було тоді, як нашу землю шарпали турки й татари, а гетьмани українські ходили з козацтвом одбиватись од ворогів.

Тоді на Волині було невеличке село. Воно заховалося в улоговині. Круг його були ліси. В селі жили прості люди-хлібороби. Якби не татари, то їм жити було б непогано. А то часто й густо набігали татари. Вони грабували, палили й руйнували села. Старих та малих убивали, а молодих брали в неволю та й продавали рабами на тяжкі роботи туркам. Іноді гнали татари з України тисячі безщасних людей.

І цьому селу довелося зазнати лиха, але поки ще тільки один раз. Село заховалося в лісах, і знайти його було не легко.

Край села стояла невеличка хатка. Біля неї пишався рясний садок. У садку гули бджоли. Там була пасіка.

У хатці жив старий дід Данило. Колись він козакував, був у неволі турецькій, але визволився відтіля. Тепер жив дома, пасічникував. Жінка його давно вмерла. Він прийняв до себе двоє сиріт: дівчину Олесю та хлопца-стрибунця Михайлика. Олеся вже була величенька дівчина, років шістнадцяти.

Дід був щасливий з дітьми, а діти були щасливі з ним. Діти так любили, як дід розмовляв з ними. Він розказував їм про турецьку та про татарську неволю. Оце, було, сидить дід у пасіці, робить що-небудь, граблі чи ще що. Михайлик-стрибунець і собі щось тут майструє, і дівчина Олеся з шитвом сидить. Сонце сяє, пташки щебечуть, бджоли гудуть. То оце Михайлик:

— Розкажіть, дідусю, про неволю турецьку.

А дідусь:

— Та я вже розказував,— ти ж чув. Ще й не раз,— хіба тобі мало?

А Михайлик та Олеся:

— Ще, ще, дідусю! Так гарно слухати!

І дід починає оповідати, а діти слухають і очей не зведуть з його. Олеся схилить чорняву головоньку на руку, а Михайлик-стрибунець уже не стриба, а теж сидить, слуха. А дід розповіда, як був він на турецькій каторзі:

— Три роки вибув я на каторзі турецькій, прикований до місця. Так от за поперек узято ланцюгом та й приковано. Сидіти можна, і встати можна, і лягти, а піти — ні. А каторга — це корабель такий. Там гребли ми веслами, женучи судину. А за те наші голі спини раз у раз доглядачі списували нагаями та колючою червоною таволгою...

— А нащо їх списували? — питає Михайлик.

— А щоб ми швидше гребли... Як здасться туркові, що помалу робимо, дак ото й покропить нам голі спини.

— І кров текла? — скрикує Михайлик.

— Текла,— каже дід.

— Я б їх усіх повбивав, тих татар та турків проклятих! — погукне хлопець, стискаючи кулаки. Олеся нічого не скаже, тільки все обличчя їй зблідне. А дід далі:

— Покалічено тоді мене добре. А вже що годували погано бусурмани: цвілими сухарями та смердючою водою!. За таким життям уся сила пропала, бо мене ще й порубано трохи, як у бран брато. Ну, то

як визволили мене козаки — не здатний я вже був козакувати. Вернувсь я додому. Тут я ваших батьків зазнав: і твого, Олесю, і твого, Михайлику. Ви були сусіди. Тільки Михайлик був ще тоді дуже малий — років зо два йому було. А тобі, Олесю, вже років із сім було, і ти бігала вже швиденько. Жили ви гарно. Коли це набігла татарва... Що тут казати? Одбивались ми завзято, та нічого не вдіяли. Село татари спалили, багато людей повбивали, багато у бран забрали. А дехто повтікав. Оті втікачі вернулись сюди потім та й знов тут побудувались. Мене вдарено чимсь важким по голові. Я й упав. Але я не вмер і вночі очутивсь. Дивлюсь: місяць світить, видко. Тихо скрізь. Коли гляну круг себе, аж я на пожарині, а круг мене все люди лежать... Як розвиднилось, пішов я поміж трупами та й знайшов тебе, Михайлику. Ти лежав і плакав біля мертвої матері. Тут і батько твій був з розрубаною головою.

— Прокляті! Ой, прокляті! — скрикує Михайлик.

— І твій тут батько й мати були, Олесю, мертві... А тебе вже я згодом знайшов у лісі. Ти забігла якось туди... От і все...

Змовкне дід. Олеся сидить, не ворухнеться. В неї обличчя бліде, в очах пала якийсь огонь. Дід гляне на неї та й похита головою:

— Гай-гай! — каже.— Засмутив я тебе, мою ясочку. Але що ж робити! Без лиха не проживеш. Не журіться, діточки,— ваші батьки полягли доброю смертю, рідний край боронячи. Кожен чоловік повинен боронити від усякого ворога рідний край, не жаліючи свого життя.

— Еге, не жаліючи свого життя!..— промовить дівчина тихо та й замислиться ще дужче і довго замислена ходить.

Ото одного разу була неділя. Олеся з Михайликом лагодились іти в ліс по ягоди, а дід казав:

— Глядіть, діточки, далі від багновиці, а то лихо буде.

У лісі було величезне болото-багновище. Іноді, не знаючи, набреде на його людина та й утопне. Дід і боявся, щоб з дітьми чого не було. Олеся каже:

— Не бійтесь, дідусю, хіба ми не знаємо?

А Михайлик-стрибунець і собі тоненьким голоском:

— Авжеж, знаємо!

Побрали діти глечики та й пішли. Дід довго дивився їм услід.

Ідуть, а Михайлик і каже:

— Олесю-сестричко! Ходім аж на той бік лісу. Ліс не можна було перейти, бо ж болото там було. А обходити далеко — верстов шість. Олеся каже:

— Але ж це далеко.

— Дарма,— каже Михайлик,— так ягід там багато. Ходім, голубонько!

— То й добре! — каже Олеся.

І вони пішли. Не увійшли у ліс, а подались узліссям. З одного боку був височезний, старий, темний ліс. А з другого боку простягався степ.

Дівчина й хлопець ішли швидко. Вже верстов п'ять одійшли від дому. Коли це Михайлик скрикнув:

— Глянь, Олесю, що то таке?

Олеся глянула. Серед степу їхали люди. Усі були верхи. То були не наші люди. Гостроверхі шапки маячіли здалека. Таких шапок наші не носять. Олеся багато чула дечого від діда. Вона пізнала цих людей — це були татари.

Татари! Вони приїхали на Вкраїну палити села, убивати або в неволю забирати людей. Ось-ось вони побачать їх і заберуть. Олеся вхопила Михайлика за руку і мовчки потягла в кущі.

— Що то? Що то? — питавсь Михайлик.

— Цить! Татари!

Михайлик так і занімів. Страх обняв його такий, що він і слова не міг вимовити. Олеся з-за кущів бачила, як татари їхали просто на ліс, як поводили сюди й туди головами. Це вони шукають, де село. Ще трохи пошукають та й знайдуть його. Що тоді буде?

Село запалять, людей повбивають. І дідуся вб'ють!.. Боже мій!.. Треба бігти, треба сказати!..

Але ж татари їдуть кіньми: вони доїдуть швидше, ніж вона добіжить. Якби вони тут загаялись! Та як же те зробити, як це їй зробити?

Бідне серденько в Олесі мучилось. А татари під'їздили все ближче та ближче. Уже видко їхні обличчя. І відразу Олеся надумала... Вона вхопила Михайлика за плече:

— Братику, біжи лісом додому, скажи дідусеві, що їдуть татари. Чуєш?..

І вона потрусила хлопця за плече. Він немов прокинувся з того і глянув на дівчину.

— Біжи, а то дідуся вб'ють.

— А ти ж? — спитався хлопець.

Олеся штовхнула його, щоб біг, кажучи:

— Я знаю сама, що зроблю,— не бійсь! Ніколи говорити — біжи! Та все понад краєм, щоб од багновиці далі!..

Хлопець не думав довго. Він кинувсь у ліс і побіг з усієї сили.

Олеся зосталася сама. Вона постояла ще кілька хвилин. Обличчя було бліде. Але вона не боялась. Вона вийшла з-за куща і пішла попід лісом зовсім не в той бік, де було її село.

Ішла так, мов не бачила татар. Але татари її побачили. Вони кинулись до неї. Олеся скрикнула й побігла щосили далі. Та бігла вона недовго. За хвилину татари наздогнали її, щось закричали, загукали, їх було чоловік тридцять. Вони зупинились і почали проміж себе джеркотіти. А далі один високий підійшов до дівчини. Він загомонів по-нашому, але так погано, що Олеся ледве розібрала, що він каже:

— Хороша дівчина! Хороша дівчина! Ми тобі нічого не зробимо, пустимо на волю, тільки ти нам скажи, де тут єсть село?

Олеся каже:

— За лісом. Оцей ліс перейти — то й село по той бік.

А татарин їй:

— То ти нас проведи цим лісом, а то ми дороги не знаємо.

Олеся каже:

— Проведу.

А татарин знову:

— Та не одури й не тікай, а то бачиш оце!

І він вийняв з піхов криву гостру шаблюку та й лиснув нею перед очима у дівчини.

— Бачиш оце? Голову зрубаю!

— Бачу! — каже Олеся.

Олесі накинули на шию аркан. Високий татарин узяв той аркан у руки, пустив дівчину поперед свого коня й сказав:

— Веди!

Олеся повела.

Але вона йшла зовсім не в той бік, куди Михайлик побіг. Вона ще трохи обійшла ліс, тоді знайшла стежку, що бігла зо степу, і пішла нею. Татари їхали слідком за дівчиною. Дедалі ліс усе густішав. Олеся вела ворогів просто в середину лісу, де було болото.

Вона вела й думала: "Чи добіг же Михайлик додому? Чи сказав же дідусеві? Ох, хоч би мені довше поводити їх, поки він добіжить!"

І вона йшла тихо, іноді звертала убік, тоді знов назад вертала'сь. Татари сердились, а високий кричав:

— Чого ти плутаєш? Веди гарно, а то ось! — І він показував рукою на шаблюку. Дівчина казала:

— Ось зараз вийдемо з лісу,— там і село. І вела далі. Ліс зробився страшенно густий. Але ж Олеся добре його знала. Вона так часто ходила сюди по гриби, по ягоди. Вона знала, де болото. Невеличка смужка твердої землі вганялась у драговину. Олеся повела татар туди. За деревами болота не було видко. Навкруг було темно і пуща така, що тільки той, хто добре знав ліс, міг відціля вийти, не загрузши в болоті. Високий татарин скрикнув:

— Чого ж ти стала? Веди!

Дівчина повернулася до ворогів. На блідому обличчі палали темні очі. Вона глянула ворогам у вічі і тихо промовила:

— Я далі не піду.

Татарин під'їхав аж до неї, показав їй нагая й вилаяв.

Дівчина осміхнулася:

— Я не поведу вас далі, хоч би ви й убили мене. Я вас, вороги, завела в цей ліс, і ви не вийдете відціль.

Тії ж миті ніж блиснув у татарській руці і вдарив дівчину в груди. Як билина підрізана, впала вона додолу.

Її головонька схилилась і чиста душа покинула тіло. Татарин плюнув на неї, і всі вороги повернули назад.

А Михайлик тим часом добіг додому. Він казав, що татар хто й зна скільки. Люди покидали все і повтікали у ліс. Дід Данило думав, що він там і Олесю знайде.

День просиділи люди у лісі. Далі їм не стало харчу. Другого дня треба було вертатися. Послали двох парубків подивитися, що в селі. Парубки вернулися і сказали, що в селі все ціле. Люди зрозуміли, що татари їх обминули, і почали вертатись додому.

Але ж Олесі там не було. Дід Данило попрохав кілька чоловік, і всі, узброївшись, гуртом пішли шукати її в лісі. Михайлик привів їх до того місця, де він покинув Олесю.

Тут знайшли татарські сліди. По тих слідах пройшли у лісову пущу. Довго йшли, аж поки побачили татарських коней, що позагрузали в болоті. Татар не було. Мабуть, вони позлазили з коней та й потопли у багнюці.

Дід Данило йшов попереду. Він перший побачив Олесю. Вона лежала мертва. На шиї в неї був татарський аркан.

Тоді зрозумів дід Данило і всі люди, що вона своєю смертю обрятувала рідне село.

Зробили мари з гілок і понесли дороге тіло додому.

* * *

Другого дня ховали Олесю. Подруги-дівчата несли труну. В їй лежала Олеся, убрана, як молода княгиня. На голові у неї був вінок. Навкруги співали пташки, вгорі сяло сонце. А вона лежала тиха, спокійна. Навіть здавалось, що на обличчі в неї сяла якась радість.

Еге, їй можна було радіти.

Ридаючи, провели її до холодної ями; ридаючи, засипали землею. Не сам. дід Данило плакав, плакали всі: і старі й малі, і чоловіки й жінки, і подруги-дівчата.

Але як кинули на могилку останню лопату землі, дід Данило підвів голову. Він уже більш не плакав. Обличчя йому було поважне. Він простяг руки над могилкою і сказав:

— Кожен повинен боронити свій рідний край, не жаліючи життя! Дай, боже, всякому такої смерті!

1890.